

Жунусов А.К.

БИР ТУТУМДУУ ЖАНА ЭКИ ТУТУМДУУ ЖАЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН
СИНОНИМИЯСЫ

Жунусов А.К.

СИНОНИМИЯ ОДНОСОСТАВНЫХ И ДВУХСОСТАВНЫХ
ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

A.K. Zhunusov

SYNONYMY OF ONE COMPOUND AND TWO COMPOUND
NARRATIVE PROPOSALS

УДК: 87:12/7

Бул макалада бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн синонимиясынын уюшулуу жолдору анализге алынып иликтенген.

Негизги сөздөр: сүйлөм, синоним, синтаксис, түзүлүш.

В статье проанализирована синонимия односоставных и двух составных повествовательных предложений.

Ключевые слова: предложение, синоним, синтаксис, структура.

The article analyses the synonymy of one compound and two of compound narrative r proposals.

Key words: proposal, synonym, syntax, structure proposal.

Кыргыз тил илиминде бир составдуу сүйлөмдөр профессор Б.Тойчубекова (1983), доценттер Т.Нуруев (1989), Ж.Элчиевдер (1996) тарабынан атайын максатта изилдөөгө алынган. Алардын ичинен Т.Нуруевдин кандидаттык диссертациясынын туюк жактуу сүйлөмдөрдүн стилистикалык функциясына арналган бөлүмүндө гана ал сүйлөмдөрдүн синтаксистик башка конструкциялар менен синонимдештиги жөнүндө азыноолак сөз козголгон (1989, 122-123).

Бир тутумдуу сүйлөмдөр да карым-катышты тейлөөдө эки составдуу сүйлөмдөр сыяктуу функцияга ээ (Б.Тойчубекова, 1983, 18). Алар да эки тутумдуу сүйлөмдөр сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүлөт. Эки составдуу сүйлөмдөрдөн айырмачылыгы эле бир составдуу сүйлөмдөр бир гана баш мүчөнүн базасында түзүлөт. Түркологиялык изилдөөлөрдө бир тутумдуу сүйлөмдөр жалпысынан жактуу, жаксыз жана атама сүйлөмдөргө жиктелет.

1.1. Эки тутумдуу жай сүйлөмдөрдүн жактуу бир тутумдуу сүйлөмдөр менен синонимдештиги

Кыргыз тилиндеги жактуу бир составдуу сүйлөмдүн түрлөрү терминдик жактан гана айырмаланбаса, жалпысынан окшош классификацияланат. Аларга белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр кирет (А.Жапаров, 1979, 201-206; 1992, 75-82). Аларды Б.Тойчубекова жагы белгилүү, жагы белгисиз, жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдөр деп атаган (1983, 49-145). Кийинки авторлор деле ушундай эле классификациялашат (А.Иманов, 1990, 250-260).

Жактуу бир тутумдуу сүйлөмдөр кайсы автор тарабынан кандай аталбасын, биз алардын эки тутумдуу жай сүйлөмдөр менен синонимдештигине гана кайрылабыз. Белгилүү жактуу сүйлөмдөр эки тутумдуу жай сүйлөмдөрдөн грамматикалык ээсинин катышпастыгы менен айрмаланат. Ошондуктан I же II жактагы ээси көмүскөдө калган эки тутумдуу сүйлөмдөр менен белгилүү жактуу сүйлөмдөр өтө окшош. Мисалы: 1. – *Мистер Борк, сиздин үнүңүздү укканыма кубанычтамын (Ч.Айтматов)* – *Мистер Борк, сиздин үнүңүздү укканыма мен кубанычтамын.* 2. – *Кана, баатырлыгын көрөлүчү биз (Т.Касымбеков).*

Бул сүйлөмдөгү ээни калыбына келтиргенде деле, ал сүйлөм маанилик орчундуу өзгөрүүгө учураган жок. Бирок «мен» деген ат атоочтун кошулушу менен, ага логикалык басым түшүп, ал баса белгиленди. Ал эми экинчи сүйлөмдө ал сыяктуу ээни кошуп айтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан профессор А.Иманов жазгандай, мындай сүйлөмдөргө жасалма түрдө сүйлөм ээлери кошулуп айтылса, анда сүйлөмдүн жалпы мазмунунда өзгөрүү пайда болот, же сүйлөмдүн стилдик курулушу бузулат; ошондон улам айтуучунун негизги ою, максаты бурмаланат» (1990, 256). Мисалы: 1. *Союп салайын уш-шу сени коюңа кошуп (Н.Байтемиров).* 2. *Аны айта берип түгөтө албайсың (С.Өмүрбаев).* Булар дагы катышпай калган ээлерди калыбына келтирүү мүмкүн эмес. Ошондой болсо да белгилүү жактуу сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөмдөр менен синонимдеш боло албайт деген жыйынтык келип чыкпайт. Бул эки түрдөгү сүйлөмдөрдүн синонимдештиги төмөндөгүчө уюштурулат:

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдү структуралык жактан өзгөртүү аркылуу: 1. *Байлыгым башымда, тирүү болсом, элге берем, өлүү болсом, жерге берем (А.Токомбаев).* – *Байлыгым башымда, аны тирүүмдө элге, өлгөнүмдө жерге берем.* 2. *Ата, Алмаз байкемден келген катты мага гана бериңиз. (Ш.Садыбакасов).* *Ата, Алмаз байкемдин катын менден башкага бериңиз.*

Туюк жактуу сүйлөмдөрдө III жактагы ээ катышпайт. Бирок аны белгилүү жактуу сүйлөмдөрдөгүдөй зарыл болгондо калыбына келтирип колдонуу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да туюк жактуу сүйлөмдөр синоним түзүүдө бир кыйла мүмкүндүгү

кеңири. Туяк жактуу сүйлөмдөрдүн синонимиясы төмөндөгүчө уюштурулат:

1) туяк жактуу сүйлөмдөрдүн тутумуна контекстен болжоп айрым сөздөрдү кошуп, эки составдуу сүйлөмгө айландыруу менен: *1. Нураалы көпкө жатты. Элден мурда Сосновка, андан өйдөлөп жакшы боло албаганынан Кара-Балтага жеткиришти (Ө.Даникеев). – Нураалы көпкө жатты. Элден мурда Сосновка, андан өйдөлөп жакшы боло албаганынан врачтар Кара-Балтага жеткиришти. 2. Бул жаш ырчыны төкмө деп аташа турган (К.Каимов) – Бул жаш ырчыны жердештери төкмө деп аташчу.*

2) Айрым туяк жактуу сүйлөмдөрдө айкындооч мүчөлөр аракет этүүчү жакты конкреттештирип турушу мүмкүн. Ошондуктан ал айкындооч мүчөнү атооч жөндөмө формасына келтиргенде, эки тутумдуу сүйлөмгө айланат. Мисалы: *1. Илгери мындай жылкыларды кайыптан бүткөн дешчү (Ж.Медетов) – Илгеркилер мындай жылкыларды кайыптан бүткөн дешчү. 2. Орозкул үйүнө келсе, эчтеме байкабагандай тосуп алышат (Ч.Айтматов). – Орозкул үйүнө келсе, үйүндөгүлөр эчтеме байкабагандай тосуп алышат. 3. Бишкекте мындай мөмө-жемиштерди баалашат («Ош жаңырыгы») – Бишкектиктер мындай мөмө-жемиштерди баалашат.*

3) Кээде II жак III жак аркылуу берилет да, туяк жактуу сүйлөмдөр менен белгилүү жактуу сүйлөмдөр түздөн-түз синонимдеш болуп келет: *1. Жарыктык десе, ушинтип да мал асырайсызбы - Жарыктык десе, минтип мал асырабайт. 2. Апаң сенден айлансын, сени тынчысын, бактысын тапсын деп ушинтип жатпайбы (К.Бобулов) – Апаң сенден айлансын, сени тынчысын деп, бактысын тапсын деп ушинтип жатпаймынбы.*

4) Туяк жактуу сүйлөмдөргө кээ бирөөлөр, кимдир бирөөлөр деген ээси бар эки тутумдуу сүйлөмдөр синонимдеш болот. Мисалы: *1. Анткени ушул күндө ислам динине өрт коюп жатышат (С.Өмүрбаев). – Анткени ушул күндө кээ бирөөлөр ислам динине өрт коюп жатышат. 2. Түндө, эл уктаган кезде тыптыптыл кылып кетишиптир (К.Жантөшев). – Түндө, эл уктаган кезде кимдир бирөөлөр тыптыптыл кылып кетишиптир.*

Туяк жактуу сүйлөмдөрдүн башка сүйлөмдөр менен синонимдештигин ушулар менен гана чектеп коюу мүмкүн эмес. Ал туюнткан маанини түрдүү-түрдүү парадигма аркылуу беришке болот.

Жамдама жактуу сүйлөмдөр көбүнчө макал-лакап түрүндө кездешет да, структуралык жактан туруктуу келет. Ошондуктан алардын синонимдеш сүйлөмүн эки тутумдуу сүйлөмдөр өтө сейрек түзөт. Мисалы: *1. Атты арыганда көр, эрди карыганда көр (Макал). 2. Ит менен ойносоң – үрөсүң, бала менен ойносоң күлөсүң (Макал).* Бул эки сүйлөмдүн биринчисин эки тутумдуу сүйлөмгө айландырууга болбойт. Экинчи сүйлөмдү структуралык жактан өзгөртүп берүү мүмкүндүгү бар: Ит менен ойногон үрөт, бала менен ойногон күлөт. Бирок мындай

трансформация бардык жамдама жактуу сүйлөмдөргө тиешелүү эмес.

1.2. Эки тутумдуу жай сүйлөмдөрдүн жаксыз сүйлөмдөр менен синонимдештиги

Жаксыз сүйлөмдөр жактуу бир тутумдуу сүйлөмдөр сыяктуу кайсы бир синтаксистик жак менен байланышпайт. Ошондой болсо да, бир составдуу жаксыз сүйлөмдөр сүйлөмдүн башка түрлөрү менен синоним түзүүгө ийкемдүү. Алар менен байланышкан синтаксистик синонимияны төмөндөгүчө негизде ажыратып кароого болот:

1) Жаксыз сүйлөмдөр өз ара синонимдеш болуп келет. Мында жаксыз сүйлөм башка бир сүйлөмдүн түрүнө өтүп кетпейт. Ал структуралык башка формага гана ээ болот да, семантикасы сакталат. Мисалы: *1. Республикабыздын эртеңкисине кайдыгер мамиле жасоого болбойт («Кыргыз Руху»). – Республикабыздын эртеңкисине кайдыгер мамиле жасашка мүмкүн эмес. 2. Жаш улгайган сайын, үй-бүлөгө башкача мамиле жасоого туура келет окшойт (К.Жусупов). – Жаш улгайган сайын, үй-бүлөгө башкача мамиле жасабашка мүмкүн эмес окшойт;*

2) Жаксыз сүйлөмдөр менен башка бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөр синонимдеш болушу мүмкүн. Андай учурда жаксыз сүйлөм башка бир түрдөгү сүйлөмгө өтүп кетет, семантикасы болсо сакталып калат. Мисалы: *1. Дегинкиси, тагдырды алдын ала ... болжоп болбойт (А.Стамов). Дегинкиси, тагдырды алдын ала болжой албайсың – Дегинкиси, тагдырды алдын ала эч ким болжой албайт. 2. Мындан бөлөк не арга. – Мындан бөлөк арга жок – Мындан башка арга барбы.*

Биринчи сүйлөм белгилүү жактуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөргө, экинчи сүйлөм эки составдуу сүйлөмгө айландырылды, бирок сүйлөмдүн мазмунунда орчундуу өзгөрүү болгон жок;

3) тутумунда логикалык аракет этүүчү жакты билдирүүчү кыйыр жөндөмөдөгү сөзү бар жаксыз сүйлөмдөр табиятынан эле эки тутумдуу сүйлөмдөр менен синонимдеш. Анткени сүйлөм мүчөлөрүнүн айрымдарын синонимдеш сөзгө алмаштырып, ошол логикалык субъектини билдирген сөздү атооч жөндөмөгө келтирүү менен эле, эки тутумдуу сүйлөм түзүлөт. Жаксыз сүйлөмдүн мазмуну сакталат. Мисалы: *1. Сенин деле сууга түшкүң келип турса керек ээ? (К.Акматов) – Сен деле сууга түшүүнү каалап турасың ээ? 2. Бизге түн катып жүрүүгө туура келди (Ж.Жээнчороев) – Биз түн катып жүрүүгө аргасыз болдук;*

4) Тике объектини билдирген сөздү атооч жөндөмөгө салуу менен жаксыз сүйлөмдөрдү эки тутумдуу сүйлөмдөргө айландырып, синонимдеш сүйлөмдөргө ээ болобуз. Мисалы: *1. Бул мектепти жаңы окуу жылына калтырбай бүтүрүү керек – Бул мектеп жаңы окуу жылына калтырылбай бүтүрүлүшү керек. 2. Сени окутпаса болбойт – Сен окубасаң болбойт – Сен окушуң керек.*

Жогоруда биз белгилегендерден улам жаксыз сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрүн, түрдүү парадигма боюнча өзгөртүп, эки тутумдуу сүйлөмдөргө

айландырышка болот деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени жаксыз сүйлөмдөрдүн табияты жактуу сүйлөмдөргө салыштырмалуу бир кыйла татаал.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги

Эки тутумдуу сүйлөмдөр, жогоруда белгиленгендей, эки баш мүчөнүн тең катышуусу аркылуу түзүлөт. Ошондуктан ээ жана баяндоочтун ортосунда ээрчишүү байланышы даана берилет. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалаң жана жайылма түрлөрү эбактан бери эле белгилүү. Алардын синонимиясы жөнүндө алдын ала белгилей кетүүчү нерсе: жалаң сүйлөм жайылма сүйлөм менен синонимдеш боло албайт, анткени айкындооч мүчөсү бар сүйлөм менен айкындооч мүчөсү жок сүйлөмдөр тең салмакта боло албайт. (*Мен келдим. – Мен кечээ келдим. – Мен кечигип келдим*). Ошондуктан жөнөкөй жай сүйлөмдөрдүн синонимдештиги дегенде алардын ич ара синонимдештигин түшүнүү керек. Аларга түрдүү формадагы сүйлөм мүчөлөрүнөн түзүлгөн, мааниси окшош сүйлөмдөр кирет.

Жөнөкөй жай сүйлөмдөрдүн синонимдештигинде баяндоочко өзгөчө маани берилет. Анткени баяндооч эки тутумдуу сүйлөмдүн негизги өзөгүн түзөт. «Баяндоочсуз ээнин болушу мүмкүн эмес, ээсиз баяндооч эркин кызмат аткара берет» (А.Жапаров, 1964, 130). Демек, баяндоочтун формасынын өзгөрүшү сүйлөмдүн өзгөрүшүнө алып келет. *Асан келгенине иш тез бүттү. – Асандын келгенине иш тез бүттү.*

Синонимдеш жай сүйлөмдөрдүн баяндоочтору эки түрдүү абалда болушу мүмкүн: грамматикалык бирдей жак формасында жана грамматикалык ар түркүн жак формасында. Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе, жөнөкөй жай сүйлөмдөрдүн синонимдештигин жайылма сүйлөмдөрдүн чегинде кароого туура келет, себеби жалаң сүйлөм баш мүчөлөрдөн гана тургандыктан, айтылуучу ойдун көлөмү өтө чектелген (Барарбыз – Барып калсак керек – Барып калышыбыз мүмкүн).

Баяндоочтору окшош формадагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синонимдештиги бирдей структурада болот. Мисалы: *1. – Кечки сабакты бирге даярдайлы. – Кечки сабакты бирге даярдабайлыбы.*

– Кечки сабакты бирге даярдайлычы. 2. Курмандык чалбай калганыбыз болбос (Т.Сыдыкбеков) – Курмандык чалбай калганыбыз болбостур. – Курмандык чалбай калганыбыз болбойт го.

Баяндоочтору окшош формадагы синонимдеш жөнөкөй сүйлөмдөр тилибизде аз кездешет. Ал эми баяндоочтору түркүн формадагы жай сүйлөмдөрдүн синонимдештиги, дээрлик, стилдин бардык түрлөрүндө кеңири колдонулат. Аларда баяндоочтон башка сүйлөм мүчөлөрү да айырмаланган абалда келет. Мисалы: *1. – Ашты сөөк ээси башкарсын (А.Жакыпбеков) – Ашты сөөк ээси башкарат – Ашты сөөк ээси башкарыш керек – Аш сөөк ээси тарабынан башкарылсын. 2. Кимдир бирөөгө менин Роберт Борк жөнүндө айтканым жакпай калды окшойт (Ч.Айтматов). Кимдир бирөөгө менин Роберт Борк жөнүндө айтканым жакпай калган көрүнөт – Кимдир бирөө менин Роберт Борк жөнүндө айтканымды жактырбай калган окшойт.*

Эки сүйлөмдө тең үчүнчү учурда сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (ээ да, баяндооч да) толук айырмаланып турат. Сүйлөмдөгү ойдун негизин ээлеп турган баш мүчөлөр өзгөчөлөнүп турса да, алардагы жалпы семантика сакталып калды.

Адабияттар:

1. Зайцева Л.П. Синтаксические варианты и синтаксическая синонимия // Вопросы общего и романо – германского языкознания. Вып. XXI. Серия филологических наук, № 113. – Уфа, 1964. – с. 78.
2. Палевская М.Ф. Синонимы русском языке. – М., 1964. – с. 128.
3. Попова З.Л. Синтаксические варианты и их разновидность // Научная конференция проблемы синхронного грамматического строя языка. – М., 1965. – с.152 – 154.
4. Распопов И.П., Сычева С.Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия. //Науч. док. выс. школ. ФН. – 1974. №3. – с. 66-72.
5. Сергалиев М. Синтаксистик синонимдер. – Алма-Ата.: Мектеп. 1981.– 199 б.
6. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимия в современном русском литературном языке - М., 1970. – с. 10.
7. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии. //Науч. доклады выс. школы. Филологические науки, 1959. № 1. - с. 68-81.

Рецензент: кандидат философских наук Аблазов К.